

वेदान्तस्यमन्त्रकः ।

श्रीश्रीश्यामसुन्दर सेवाधिकारिणा

श्रीमद् बलदेव विद्याभूषणेन

विरचितः ।

शान्तिपुर निवासिना

श्रीकालिदास नाथेन संस्कृतः

प्रकाशितश्च ।

श्रीश्रीचैतन्याब्दः ४०० ।

CALCUTTA

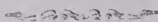
PRINTED BY D. P. MISRA, AT THE

'UCHITA-VAKTA' PRESS.

65. CROSS STREET.

1886.

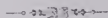
वेदान्तस्यमन्त्रकः ।

श्रीश्रीश्याममुन्दर सेवाधिकारिणा

श्रीमद् बलदेव विद्याभूषणेन

विरचितः ।

शान्तिपुर निवासिना

श्रीकालिदास नाथेन संस्कृतः

प्रकाशितश्च ।

श्रीश्रीचेतनाब्दः ४०० ।

कलिकाता राजधान्यां

वडवाजारान्तर्गत सूतापटीस्थ ६५ संख्यका भवने

“उचितवक्ता” नाम यन्त्रालये डी० पी० मिश्रेण

मुद्रितः ।

संवत् १९४२ ।

वेदान्तसमन्तकः ।

सनातनं रूपमिहोपदर्शयन्नानन्द सिन्धुं परितः प्रव-
र्धयन् । अन्तस्तमस्तोमहरः स राजतां, चैतन्यरूपो
विधुरद्भुतोदयः ॥ १ ॥

प्रमाणैर्विना प्रमेयसिद्धिर्नैत्यतस्तानि तावन्निरु-
प्यन्ते ;—तत्र प्रत्यक्षमेकचार्वाकः, अनुमानञ्च वैशेषिकः,
शब्दञ्च कपिल पतञ्जली, उपमानञ्च गौतमः, अर्थापत्त्य
नुपलब्धी च मीमांसकः, ऐतिह्यसम्भवौ च पौराणिकः,
इति तत्तन्नीर्णयेषु पश्यामः । तदित्यं प्रत्यक्षानुमान
शब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिसम्भवेति ह्यान्यष्टौ प्रमाणानि
भवन्ति ॥ तेष्वथ, सन्निकृष्टमिन्द्रियं प्रत्यक्षं घटमहं
चक्षुषा पश्यामीत्यादौ, अनुमितिकरणं मनुमानं, गिरि-
र्बल्लिमान् धूमात् इत्यादौ अग्न्यादि ज्ञानमनुमितिः
तत्करणं धूमादिज्ञानं, आप्तवाक्यं शब्दः, यथा नदीतीरे
पञ्चवृक्षाः सन्ति, यथा चाग्निष्टोमेनस्वर्गं कामोयजेते-
त्यादि, उपमिति करणमुपमानं गोसदृशगवय इत्यादौ,
संज्ञा संज्ञि सम्बन्धज्ञानमुपमितिः तत्करणं सादृश्यज्ञानं,
अनुपपद्यमानार्थं दर्शनेनोपपादकार्थान्तरं कल्पनमर्था-

पत्तिः, पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यादौ इह दिवाऽ-
 भुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नं सत्रस्य नक्तं भोजित्वं गम-
 यति, घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्यभावो निश्चितः अनुपलब्धी-
 स्तूपलब्धेरभाव इत्यभावेन प्रमाणेन घटाद्यभावो गृह्यते ।
 शतेदगकं सम्भवतीति बुद्धौ सम्भावनं सम्भवः, अज्ञात-
 वक्तृकतागतपारम्पर्यं प्रसिद्धमैतिह्यं, यथेह वदेयत्तो
 निवसतीत्यादौ, अङ्गुल्युत्तोलनतो घटदगक्कादि ज्ञानकरी
 चेष्टापि कैश्चिन्मानमिष्यते, एवम्प्रमाणवादिनो विविधाः,
 तेषु प्रत्यक्षमात्रवादिना चार्वाकेना प्रतिपन्नः सन्दिग्धो
 विपर्यस्तो वा पुमान्नगक्यो व्युत्पादयितुं न चार्वाग्दृगा-
 प्रत्यक्षेण पुरुषान्तरवर्तिनोऽज्ञान सन्देह विपर्ययाः
 गक्याः प्रतिपत्तुं न चानवधृतपरगतान्नानादिर्वक्तुं प्रवृत्तो
 ग्राह्यवाक्प्रेक्षावतां तस्मादनिच्छतापितेनानुमानमुपादेय
 मेव, अतः स परिहस्यते, “चार्वाक तव चार्वाज्जीं जारतो
 वीक्ष्य गर्भिणीं । प्रत्यक्षमात्र विश्वासघनश्चासं किमुज्झ-
 सीति” ॥ तेन च परगतान्नानादीनभीप्रायभेदाहाक्यभे-
 दान्निज्ञाननुमाय तदज्ञानादिपरिहारं प्रवृत्तोग्राह्यवाक्-
 न्यादिति, यत्तु शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते
 अनुमाने गतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतमित्याहुः स्तन्नन्दः,
 गृहचेष्टादावनुमाना प्रवृत्तेः विशेषन्तूपरिवदिष्यामः, तदेव
 प्रत्यक्षानुमानगन्दाः प्रमाणानीति वृडाः, उपमानादीना-
 निष्यन्तर्भावात् पृथक्प्रमाणता नेत्याहुः तर्थादि, उपमाने

तत् यथागोस्तथागवय इति वाक्यं तज्जनिता च धीरा-
 गम एव गवय शब्दो गो सदृश स्याभिधायीति यः प्रत्ययः
 सांप्रतनुमानमेव यः शब्दोवृद्धैर्यत्रार्थे प्रयुज्यते सोऽसति
 हत्यन्तरे तस्याभिधायी यथा गोशब्दोगोत्वस्य । प्रयुज्यते
 च गोसदृशो गवयशब्द इति तस्यैव योभिधातीति ज्ञान-
 मनुमानमेव ॥ यत्तु चक्षुः सन्निकृष्टस्य गवयस्य गो सा-
 दृश्य ज्ञानं तत् प्रत्यक्षमेवेति नोपमानं पृथक्वाच्यं यत्तु
 दिवा भुञ्जाने पीनत्वं नक्तं भुक्तिं विनानोपपद्यते अतः
 पीनत्वान्यथानुपपत्तिः प्रसूतार्थापत्तिरेव रात्रिभोजने
 प्रमाणनितितत्र । तस्यानुमानेऽन्तर्भावात् अयं रात्रौ
 भुंक्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात् यस्तु रात्रौ न
 भुंक्ते न स दिवाभुञ्जानत्वे सति पीनः यथा दिवारात्रौ-
 चाभुञ्जानोऽपीनः नचायं तथा तस्मात्तथेति केवलव्यति-
 रेकानुमानगम्यमेतत् । अनुपलब्धिश्च न पृथक्प्रमाणं घटा-
 द्यभावस्य चाक्षुषत्वात् अभावं प्रकाशयदिन्द्रियं स्वयं वड-
 भाव विगेषणमुखेनेति नाप्रसङ्गः । सम्भवस्तु गतेदशकाद्य-
 वगमः स चानुमानमेव शतत्वं हि दशकाद्य विना भूतं
 गते दशकादि सत्त्वमवगमयतीति । ऐतिह्यन्वनिर्द्दिष्ट-
 वक्तृकत्वेन सांगयिकत्वान्नप्रमाणं, आप्तवक्तृकत्वे निश्चि-
 नेतु तस्यागमान्तर्भाव एवेति त्रीण्येवप्रमाणानि ।

प्रत्यक्षज्ञानानुमानश्च शास्त्रश्च विविधागमम् ।

वयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सतेति ॥

तत्र प्रत्यक्षं स्थूलमेव सन्निकृष्टं गृह्णाति नातिदूरं नचा-
 तिसमीपं यथा खमुत्पतन्तं पक्षिणं, यथा च नेत्रस्य मञ्जनं,
 मनस्यनवस्थिते स्थूलमपि तन्नगृह्णाति, यदुक्तं मे मनोऽ-
 न्यत्रगतं मया न दृष्टमित्यादि, अभिभूतमनुद्भूतञ्च संपृक्त-
 मतिसूक्ष्मञ्च तन्नगृह्णाति, यथा रविकिरणाभिभूतं ग्रह-
 नक्षत्रमण्डलं, यथा क्षीरेदधिभावं, यथा च जलागये
 जलद्विमुक्तान् जलविन्दून्, यथा प्रत्यक्षं सन्निकृष्टमपि
 परमाणुन् क्वचिद्व्यभिचरतिचैतत्, मायामूर्धाधलोके यन्न-
 दत्तस्यैवायं सृष्टेत्यादौ, यद्यप्यप्रत्यक्षेऽपि वस्तुनि लिङ्गा-
 दनुमानं प्रवर्त्तयितुमलं, तथापि तत् क्वचिद्व्यभिचर-
 दृष्टं वृष्ट्यातत्कालनिर्वापितवज्ज्ञो विरमधिको दित्वरधूमे
 पर्वते । वज्जिमान् धूमादित्यादौ तदेवं मुख्ययोरनयो
 व्यभिचारित्वात्, तदन्यं पान्तु तदुपजीविनां सुसिद्धं तत् ।
 आप्तवाक्यलक्षणः शब्दस्तु कुत्रापि न व्यभिचरति, हिमालये
 हिमं, रत्नालये रत्नमित्यादि, रविकान्ताद्रविकरसंयोगे-
 वज्जिरुत्तिष्ठतीत्यादिः, स खलु तन्निरपेक्षस्तदुपम-
 दीतदविरोध्यस्तत् सचिवस्तदनुग्राही तदगम्यसाधकत-
 मद्यदृष्टः, तथाहि दशमस्त्वमसीत्यादौ तन्निरपेक्षः स एव
 शब्दः श्राव्यं प्रविशन्नेव दशमोऽहमस्मीति प्रमायास्तिर-
 म्भारिणं मोक्षं विनिवर्त्तयतीति तत्त्वं स्पष्टं, सर्पदंष्ट्रे
 र्वायि विषं नास्तीति मन्त्र इत्यादौ, वज्जि तप्तमग्नं वज्जि-
 तापिनं साम्यतीत्यादौ, च तदुपमदकत्वं ; सावर्ण्यभासितं

क्षिप्त्वमित्यादौ एकमेवोपधं त्रिदोषघ्नमित्यादौ च स्व-
 प्रतिपादिते ताभ्यामविरोधत्वञ्च, अग्निर्हिमस्य भेषजमि-
 त्यादौ, हीरकगुणविशेषमदृष्टवद्भिः पार्थिवत्वेन सर्वं पापा-
 णादिद्रव्यं लोहच्छेद्यमित्यनुमातुं शक्यं न तु श्रुततादृग-
 गुणकं हीरकं तच्छेद्यमित्यादौ च यथागतिताभ्यां साचि-
 व्यकरणं दृष्टचर मायामूर्ध्नि पुंसोभ्रान्त्याप्यविश्वस्ते स
 एवायमित्याकाशवाण्यादौ लोहच्छेद्यं पापाणादौ, अरे-
 णीतार्त्ताः पात्यामाप्तिन् वह्निं सभ्रावयत दृष्टमस्मा-
 भिरत्रासौ वृद्ध्याधुने व निर्वाणः किंत्वस्मिन् धूमोद्गारिणि
 गिरौमोस्तीति तेनेव ते बहमूनः प्रतीतिं तच्छ्रवणस्य
 साधकतमत्वञ्च, ग्रहाणां राशि सञ्चारे सूर्योपरागादौ च
 तदेवं सर्वतः श्रैष्ठ्यशब्दस्यस्थिते तत्त्वनिर्णायकस्तु श्रुति-
 लक्षण एव न त्वार्पणलक्षणोऽपि “नात्रेदविश्वानुतेतं ब्रह्मन्त-
 मोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिभ्यः” ऋषीणांमिथो
 विवाद दर्शनेन तदाख्यानान्तर्निर्णायकत्वा सम्भवात्, नित्यः
 श्रुतिशब्दः वाचाविरूप नित्येति श्रवणात् “अनादि-
 निधनानित्यावागुत्सृष्टास्त्वयंभुवा । आदौ वेदमयी विद्या-
 यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।” इत्यादि स्मरणाच्च भ्रमादि
 दोषविगिष्ट जीवकर्तृकत्वं विरहान् निर्दोषं च स एव
 भवति ॥

इतिवेदान्तस्यमन्त्रके प्रमाणनिर्णयः

प्रथमः किरणः ॥ १ ॥

अथ प्रमेयाणि निर्णयन्ते ।

तानि च पञ्चधा ; ईश्वरजीव प्रकृतिकालकर्मभेदात्
तत्र विभुः विज्ञानानन्दः सार्वज्ञादि गुणवान् पुरुषोत्तम
ईश्वरः “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,” सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
यः सर्वज्ञः सर्ववित् सत्यकाम सत्यसङ्कल्पः स
उत्तमः पुरुष” इत्यादि अवणात्, स च सर्वेषां स्वामीज-
निविनाशशून्यः । तमीश्वराणां परमं महेश्वरं, तं देवतानां
परमञ्च दैवतं । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदामदेवं भुव-
नेशमीदमिति ॥ स कारणानां कारणार्थपाधिपो, नचास्य
कश्चिज्जनिता न चाधिप । इति च अवणात् ; तस्यैवंभूतस्य
कश्चित् जन्मत्व हीनस्वरूपस्वभावस्याविर्भावमात्रं बोध्यम् ।
अजायमानो बहुधा विजायते इति श्रुतेः । अजोऽपि सन्न-
व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय
सम्भवाभ्यात्ममाययेति ॥ स्मृतेश्च । अतएव इहास्य विज्ञानान्
मुक्तिरित्युक्तं । “जन्मकर्म च मे दिव्यमेतन् यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्ता देहं पुनर्जन्मनेति मामेति शीर्जुनेति” ॥ ननु ब्रह्मरुद्राद-
द्यापि लोकेश्वराः कथ्यन्ते सत्यं भवन्तु ते ईश्वराः सामर्थ्ययो-
गात् पारमैश्वर्यन्तु हरिरेव तमीश्वराणामित्यादि श्रुतः ।
ततश्च राजर्षेव केचपि राज वक्ते धीश्वरत्वन्तदगुणांशयो-
गात्ताक्तं सिध्यन्ति । ब्रह्मादयो हि हरिरुत्पन्नाः श्रूयन्ते
श्रीनारायणोपनिषदि अथपुरुषो ह वै नारायणो अहं

कामयत प्रजाः सृजयेत्यारभ्य नारायणाद् ब्रह्मा जायते,
 नारायणाद्भुवो जायते, नारायणात् प्रजापतिः प्रजायते,
 नारायणादिन्द्रो जायते, नारायणादष्टौ वसवो जायन्ते
 नारायणादेकादशरुद्राजायन्ते, नारायणाद् हादगादित्या
 इत्यादिना । महोपनिषदि च एकोः ह वै नारायण आसीन्
 न ब्रह्मा न ईगान इत्यारभ्य तस्य ध्यानान्तस्थस्य लला-
 टात्त्रयः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत विभ्रच्छ्रियं सत्यं
 ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्यमित्यादि तत्रब्रह्माचतुर्मुखो जात
 इत्यादि च श्रूयते नारायणशब्दः खलु श्रीपतेरिवसंज्ञा
 पूर्वपदात्संज्ञायामग इति तस्यामेव णत्व विधानात् । श्री-
 विष्णुपुराणे च “यस्य प्रसादादहमच्युतस्य, भूतः प्रजासृष्टि
 करोऽन्तकारी । क्रोधाच्चरुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये
 पुरुषः परस्तादित्यादि ।” मोक्षधर्मे च, प्रजापतिश्च रुद्रां
 चाप्यहमेव सृजामिवै । तौ हि मां न विजानितो मममाया
 विमोहिताविति ॥ छन्दोगालु रुद्रं विधिपुत्रं पठन्ति ।
 विरुपाचायधातृणाय विश्वदेवाय सहस्राजाय ब्रह्मणः
 पुत्राय जेष्ठाया मोघाय कर्माधिपतये इति । शतपथे चाष्ट-
 सृत्तं ब्राह्मणे संवत्सरात् कुमारोऽजायत कुमारो रोदित्,
 तं प्रजापतिरब्रवीत्, कुमार ! किं रोदिषि ? यच्च ममतपसो
 जातोमीति सोऽब्रवीत् । अनपहतपाप्माहमस्मि हन्त
 नामानि मे देहीत्यादिना । श्रीवाराहे च “नारायणः परो
 देवस्तस्माज्जातयतुर्मुखः । तस्माद्भुवो भवहेवः स च सर्व-

ज्ञताज्ञत इति ॥ तदिदञ्च कल्पमेदात् संगमनीयं । ननु
 महेगादि समाख्यया रुद्रपारतम्यं मन्तव्यं मैवं तस्या-
 महेन्द्रादि समाख्यावद्देफल्यात् इन्द्रसमाख्यैव शक्य-
 तत्साधयेत् । इति परमैश्वर्यं इति धात्वर्थपाठात् ।
 किं पुनर्महत्वं विशेषितासौ तस्यानीश्वरत्वं सर्वाभ्युपगमं
 ऐश्वर्यञ्च कर्मायत्वं गतमखसमाख्ययावगम्यते । एवं
 महादेवसमाख्यापि देवराज समाख्यावद्बोद्ध्या तथा
 च प्रबल प्रमाण बाधात् सा साच निष्कलैव महा-
 वत्त समाख्यावद्भवेत् । विधिरुद्रयोयञ्च पुरुषाराध-
 नालोकाधिकारित्वं भारतेस्त्वर्प्यते । युगकीटि सह-
 स्त्राणि विष्णुमाराध्यपद्मभूः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्त-
 वानिति श्रुत्यम इति । मयाष्टः पुराव्रह्मामदृशञ्च मयजत्-
 स्वयम् । ततस्तस्य वरान् प्रीतो ददावहमनुत्तमान् ॥ मत्-
 पुत्रत्वञ्च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव चेति । युधिष्ठिर
 शोकापलादने च ॥ विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महा-
 क्रतौ । जुहाव सर्वभूतानि स्वयमात्मानमात्मनेति । महा-
 देवः सर्वमेधे महात्माहुत्वात्मानं देवदेवी बभूव । वि-
 श्वार्त्ताकान् व्याटभ्य कीर्त्याविराजतेद्युतिमान् कृत्ति-
 वामा इति । पशुपतित्वञ्च रुद्रस्य वरायत्तं श्रुतिराह ।
 सांस्त्रवीहरे वृणीष्व । अहमेव पशूनामधिपतिरित्यानीति
 तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिरिति । वेदापहारापद्रवा
 च विधेर्हंरि कर्तृकवेति पाञ्चपठ्यते । विधिवधपापा

दृष्टौ हरिणा मोचित इति स्मर्यते मात्स्येरुद्रोक्तिः । ततः
लोध परीक्षित संरक्तनयनेन च । वामाङ्ग नखाग्रैः कृत्रं
त्वस्य गिरीमयेति ॥ ब्रह्मोक्तिश्च, यस्मादनपराधस्य शिरः
कृत्रं त्वया मम । तस्माच्छापः समायुक्तः कपालीत्वं भविष्य
मिति ॥ रुद्रोक्तिश्च, ब्रह्महाकुपितो भूत्वा चरन्तीर्थानि
मूतले । ततोऽहं गतवान् देवि हिमवतं गिलोत्रयं । तत्र
नारायणः श्रीमान् मयाभिचां प्रयावितः । ततस्तेन स्वकं
पाश्वं नखाग्रैः विदारितम् । महत्य शृङ्खतीधारातस्य
पाश्वं विनिःसृता । विष्णुपसादात् सुयोगि ! कपालं तत्
सहस्रधा । प्फुटितं बहुधायातं स्वप्रलम्बधनं यद्येति ।
दुर्जय विपुरहेतुकापन्निस्तारो हरिहेतुकः स्मर्यते भारते ।
विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामित तेजसः । तस्मादनुज्या-
संस्पर्शं स विसे हे महेश्वरः । इति । विष्णुधर्मे च, त्रिपुरं
जघ्नुः पूर्वं ब्रह्मणा विष्णुपञ्जरं । शङ्करस्य कुरुयेठरक्ष-
णाय निरूपितमिति ॥ जृम्भणास्त्रेण वाणयुडापत्तितो
रक्षितः स्मर्यते वेणवे । जृम्भणास्त्रेण गोविन्दो जृम्भया
मास शङ्करं । ततः प्रणेशुर्देवताः प्रथमाद्य समन्ततः ।
जृम्भाभिभूतस्तु हरो रथोपस्थ उपाविशत् । न शगाक तदा
योडुं कृण्वे नास्तिष्टकर्मणेति ।

श्रीरामायणे परशुरामोक्तिः, हृङ्कारेण महाबाहुस्त-
न्मिताऽव विलोचनः । जृम्भितं तदनुद्दिष्टा शैवं विष्णु-
पराक्रमैः । अधिकं मे निरे विष्णुं देवाः सर्पिगणास्तदेति ।

नरसखेन नारायणेन सहयुद्धमानस्तेन संजिहीर्षितौ
 ब्रह्मणाप्रबोधितः प्रपत्न्या तेन संरक्षितः स्मर्यते भारते,
 प्रसादयामास भवो देवं नारायणं प्रभुं । शरणञ्च जग-
 माद्यं वरेण्यं वरदं हरमित्यादिना, कालकूटान्निस्तारय
 तत् कीर्तनादिति स्मर्यते । अच्युतानन्दगोविन्द मन्त्रमा-
 नुष्टुभं परम् । ओं नमः संपुटीकृत्य जपन् विपधरो हर
 इति ॥ सर्वेश्वरादन्ये तु सर्वे ब्रह्मादयः प्रलये विनश्य-
 न्तीति मन्तव्यं । एको ह वै नारायण आसीदित्यादि श्रव-
 णात् । ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चराचरे । आभूत
 संप्रवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान्, एकस्तिष्ठति सर्वात्मा
 स तु नारायणः प्रभुरिति भारतात् ।

ब्रह्मागम्भुस्तथैवार्कश्चन्द्रमाश्च शतक्रतुः ।

एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्ताव्येणव तेजसा ॥

जगत् कार्यावसाने तु वियुज्यन्ते च तेजसा ।

वितेजसश्चते सर्वे पश्यत्वमुमयान्तिवै ॥

इति विष्णुधर्मात् ।

प्रकृतिर्माययाख्याता व्यक्ताव्यक्त स्वरूपिणी ।

पुरुषश्चाप्य भावे तौ लीये ते परमात्मनि ॥

परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषः परः ।

स विष्णुनामाविदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥

इति वैष्णवाच्च ।

नष्टे लोके द्विपरादावसाने महाभूतेष्व्यादि भूतगतेषु

अथोऽव्यक्तं कालविगीतं याते भवार्तकः ग्रिथ्यते शेषसंज्ञः ॥

इति श्रीभागवताच्च ।

तथाच हरिः हेतुकात्पत्यादिभिर्विध्यादीनामनीशत्वं
निर्वाधं सिद्धं । अतएव तद्भक्तिस्तैरनुष्ठेयते ।

अथापि यत्पादनस्वावसृष्टं जगद्विरिञ्चाऽपहृताऽङ्गणम्भः ।
खेयं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात् यो नामलांके भगवत्पदार्थः ॥

इति ।

यच्छौच निःसृत सरित्प्रवरोदकेन, तीर्थेन मूर्द्धाधिक-
तेन शिवः शिवोभूत् इति च श्रीभाभवतात् । एकः
प्रसारयेत्पादावन्यः प्रक्षालयेन्मृदा । परम् शिरसाधत्ते
तेषु कोऽभ्यधिकोवदेति । पुराणान्तराच्च ।

ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्यते पुराः ।

स्वं स्वं पदमनु प्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः ॥

इति नारसिंहाच्च ।

ते देवाः ऋषयश्चैव नानातनुः समाश्रिताः ।

भक्तासंपूजयन्त्येनं गतिश्चैषां ददाति म ॥

इति नारायणीयाच्च ।

यत्तु, भवाद्भ पतितं तीर्थं पवित्रमिति पस्पृशुरिति ।
शिवोद्गम्यर्गाद् गङ्गांश्रमः पावित्र्यं मन्यन्ते तन्मन्दं उक्त-
वाक्येभ्यः तेन शिरसाधृतत्वात् पवित्रमिदमिति विज्ञाय-
पस्पृशुरिति तदर्थोच्च । हरस्य गात्रं संस्पर्शात् पवित्रत्व-
मुपागन्त्येवापि तस्य पावित्र्यं शुद्धिप्रदत्वं प्राप्तेत्यर्थः

यत्तु, साम्बलाभाय हरिरुद्राराधनं, पार्यब्जियाय तत्-
 स्ववनञ्च भारतेस्मर्यते । तत्तु नारदाद्याराधनवल्लीना-
 रूपमेव बोध्यम् । यत्तु, द्रोणपर्वान्ते शतरुद्रीयार्यं रुद्रं
 व्याचक्षाणो व्यासस्तस्य परमकारणत्वं ग्राह्यं तत्खलु तद-
 न्तर्यामि परतयाज्ञेयं, परब्रह्मद्वयाभावात्, तद्वयस्यानिष्ट-
 त्वाच्च । तदित्यं हरिः पारतम्ये मिद्वे केपु चित्पुराणेषु
 विध्यादीनां पारतम्यं निगम्य न भ्रमितव्यं । तेषां राजस-
 तामसत्वेन हेयत्वात्, यदुक्तं मातस्ये

संकीर्णास्तामसायेव राजसाः सात्विकास्तथा ।

कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाहिते ॥

यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रीक्तं पुराणं ब्रह्मणापुरा ।

तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्तत्कल्पे विधीयते ॥

अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥

संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते ।

सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरिः ॥

तैत्तिरीययोग संसिद्धागमिष्यन्ति पराङ्गतिमिति ।

/ कौर्मे च ।

असंख्यातास्तथाकल्पा ब्रह्मविष्णु शिवात्मकाः ।

कथिताहि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ।

सात्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरिः ॥

तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापते रिति ।

वेदापुराणि स्मृतानि हेयत्वं मनुराह

या वेदाभावाः स्मृतयो यावत् तावत् कुट्टयः ।

सर्वाभ्या निष्कृताः परं त्यतमां निष्ठां हि ताः स्मृता इति

तदेष मात्त्विकानामिव पुराणादीनां प्रमाजनकत्वा-
दुपादेयत्वन्तदन्ये पात्यु विपर्यासकरत्वादव हेयत्वं-
मुच्यकमिति नतै र्वसितथं सुप्रियेति । तस्य हरेस्मिन्नः
शक्तयः सन्ति ; पराख्या ज्ञेयज्ञाख्या मायोख्या चेति ।
“परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
च प्रधानज्ञेयज्ञपतिगुणेशः संसारवन्धस्थितिमोक्षहेतुरिति”
श्रुतेः ।

विष्णुशक्तिः परा प्राक्तां ज्ञेयज्ञाख्या तथापरा ।

अविद्याकर्मसंज्ञान्या ततोयाशक्तिरिष्यते ॥

इति श्रीविष्णुपुराणाच्च ।

स च परास्यशक्तिमद्रूपेण जगन्निमित्तं, ज्ञेयज्ञादिश-
क्तिमद्रूपेण तु तदुपादानञ्च भवति, तद् त्मानं स्वयमकुरुत-
त्यादि श्रवणात् । स च देहदेहिभेदशून्या हरिरात्म-
मूर्तिर्विध्यः ।

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वेदाताम्बरं ।

द्विभुजं मौनमुद्राख्यं वनमालिनसीश्वरम् ॥

मात्तात्प्रकृतिपुरुषयोरयमात्मागोपालस्तमेकं गोविन्दं
सच्चिदानन्दविग्रहं । अहमात्मात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-
विग्रह इति श्रुतेः । तस्य गुणाश्च, ज्ञानानन्दाद्योनन्ता-

स्ततोनातिरिच्यन्ते एकधैवानुद्भूतं नेहनानास्तिकि-
 नेत्यादि श्रवणात् । तथापि विशेषवन्तत्वेदव्यवहारो
 भवति विशेषश्च भेदप्रतिनिधिर्भेदाभावेऽपि तत्कार्यं
 प्रत्याययन् दृष्टः सत्तासतीभेदाभिन्नः कालः सर्वदास्ती-
 त्यादौ । तमन्तराविशेषणविशेषभावादिकं न सम्भ-
 वेत् न च सत्तासतीत्यादिधीर्भ्रमः सन् घट इत्यादि-
 वदवाधात् न चारोपः सिंहोमाणवर्को नेत्यादि-
 वत् सत्तासतीनेतिकदाप्यव्यवहारात् न च सत्तादे-
 सत्ताद्यन्तराभावेऽपि स्वभावादेव सतीत्यादिव्यवहारः
 तस्यैवेह तच्छब्दे नोक्तेः तस्मान्निर्भेदेऽपि हरौ भेदप्रतिनिधिः
 सोभ्युपेयः यथोदकं दुर्गेवृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्
 पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावतीति कठञ्चुतेः अत्र हि ब्रह्म-
 धर्मानुक्तातद्भेदो निषिद्धः नहिभेदसदृशे तस्मिन् सति धर्म-
 धर्मिभावधर्मवहुत्वे भाषितुं युक्ते, नच धर्मानित्यनुवादः
 श्रुतितोन्येन तेषामप्राप्तिः निर्विशेषवादिनापि शोधितात्त्वं
 पदार्थादाकार्यस्यैक्यस्य भेदो नाभिमतो भेदाभेदौ वा तथा
 सति तस्यमिथ्यात्वाद्यापत्तेः तत्र विशेषो न चेत् स्वप्रकाश-
 चिद्धानेप्यैकोस्याभानन्तज्ञानस्य भेदस्वमाविरोधित्वेऽप्यैक्य-
 भानस्यतद्विरोधित्वञ्चेत्यादि भेदकार्यं तस्य कथस्यात् ? त-
 स्मात् स च वस्त्वभिन्नः सन्निर्वाहकश्चेति नानवस्था तस्य
 तादृक्त्वं धर्मिमाहकं प्रमाणं सिद्धं बोध्यं स च परमात्मा
 हरिरस्वद्वर्थावोध्यः अहमात्मा गुडाकेशेत्यादिस्वात्माहमर्थः

योरनेन स्मरणात् “सो कामयत बहुस्यां प्रजायेत्यादि श्रुती”
अहमिवासमिवाग्ने नान्यद्यत्सदसत्परं । पश्चादहं गतेतत्
योवशिष्ये त सोऽस्मादहमिति स्मृतौ चावधृत्या च गुडात्मना
सदयत्वमुक्तं अतोन्तर्निष्ठस्थितिवाक् युज्यते अतएव प्रपञ्च-
मायानिरासकता मुक्तप्राप्यता च तस्योक्ता मामेव ये प्रप-
द्यन्ते मायामेतान्तरन्ति ते । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा वि-
शते तदनन्तरमित्यादौ तस्मादहमर्थः परात्मा विशुद्धः स
एव कर्त्ता भोक्ता च बोध्यः स विश्वकृद्दिश्वकृदात्मयोनि-
रपदेवो विश्वकर्मा महात्मा सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह-
ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतेः ।

पत्रं पुष्पं फलं तीर्थं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ इति स्मृतिश्च ।

भक्त्या प्रयच्छतीत्युक्तेर्भक्ते च्छेयैव तस्य पूर्णस्यापि बुभुक्षोद-
योभिमतः तस्य तादृग्वत्त्वञ्च स्वेच्छामयस्येति ब्रह्मोक्तेः स
च पुरुषोत्तमः क्वचिद्दिभुजः क्वचिच्चतुर्भुजः क्वचिदष्टभुजश्च
पठ्यते तत्र दिभुजो यथाऽश्वर्वमूर्द्धिसत्पुण्डरीकनयनमित्यादि

प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवामा जटाधरः ।

दिभुजः कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धर इति
तैत्तिरीयके च ।

दग्धस्ताङ्गुलयो दग्धपद्याद्वावूरुद्धौवाह आत्मैव पञ्च-
विङ्गक इति रहस्यान्वाये च पाणिभ्यां त्रियं संवहतीत्या-
दिना श्रीमात्मने च

नादावसाने गगने देवानन्तः मनातनः ।
 गान्तः सवित्स्वरूपसु भक्तानुग्रह काम्यया ॥
 अनौपम्ये न वपुषाह्यमूर्त्तौमूर्त्ततांगतः ।
 विश्वमाप्याययन् कान्त्या पूर्णेन्दयुततुल्यया ॥
 वरदाभयदेनव गङ्गचक्राद्वितन च ।
 त्रैलोक्यधृतिदक्षेण युक्तपाणिद्वयेन स ॥ इति ।
 सङ्कर्षणे च ।

एकलोचनस्य देवस्य विशुद्धस्फटिकस्त्रियः ।
 ममपादस्य तस्यैव ह्येकवक्त्रस्य संस्थितिः ॥
 वरदाभयहस्तौ हावपवृत्ताख्य कर्मण इति ॥

चतुर्भुजा यथा दिश्वक्मेनसंहितायाम्
 अप्राकृततनुर्देवो नित्याकृति धरो युवा ।
 नित्यातीतो जगद्भाता नित्यैर्मलैश्च सेवितः ॥
 वदन्निपटैर्हृद्निर्मलैर्निरुपद्रवैः ।
 चतुर्भुजः श्यामलाङ्गः श्रीभूलीलाभिरन्वितः ॥
 विमलैर्भूषणैर्नित्यैर्भूषितो नित्यविग्रहः ।
 पञ्चायुधैः सेव्यमानः गङ्गचक्रधरो हरिः इति ॥

श्री दशमे च

तमदभुत बालकस्य, चिह्नं

चतुर्भुजं गङ्गगदायु, दायु । ।

श्रीवितसन्तुष्टं गलगांशिकाम्भं

प्राप्तवान् सान्दपुगोदसं सतामिताः ।

यं गीतासुचं तेनैव रूपेण चतुर्भुजं स च स्रज्जडो भव-
विश्वरूपे इति । अष्टभुजायत्रा चतुर्थे ।

पीतायताष्टभुजमण्डलमध्वलक्ष्मा,
सर्वाङ्गिण्या परिवृत्तो वनमालयाद्यः ।
वर्द्धिमतः पुरुष आह सुतान् प्रपन्नान्,
पर्यन्त्यनादकृतया स घृणावलीक इति ॥

आनन्दाख्यसंहितायास्तु रूपत्रयमुक्तम् ।

स्वल्पमष्टभुजं प्रोक्तं नृक्षेत्रे चतुर्भुजं ।

परन्तु द्विभुजं प्रोक्तं तस्मादित्ययं यजेत् ॥ इति

गतानि रूपाणि भगवति वेदार्थमणिवत्, गपन्नित्या-
विर्भूतानि विभान्ति तेषु चाकृत्वाधिकात् कृत्स्नगुणव्यक्ते च
द्विभुजस्य परत्वमुक्तं न तु वस्त्वव्यत्वमस्ति नेह नानास्मि
किञ्चनित्यादि वचनात् यत्तु, सत्यन्ते परमार्थोऽस्त्रिनित्यादितच्च
चतुर्भुजं रूपं परं द्विभुजादिरूपन्तु शान्तोदितमपरमिति
तत्त्वविवेचनविचारिताभिधानसेव ।

सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः ।

हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः कश्चित् ॥

परमानन्दमन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः ।

सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषनिवर्जिताः ॥

इति महावराहोक्तिव्याकीर्णात्

परन्तु द्विभुजमितिकण्ठोक्ति विरोधान्वायिकडान्त-
स्पर्शापत्तं च भेदहीनेष्वेव तेषु रूपेष्वङ्गित्वाङ्गत्वादिकं शक्ति

व्यक्ति तारतम्यमव्यपेक्षमाहुः यदुक्तं हृदयैः शक्तेर्व्यक्तिस्तथा-
 व्यक्तितारतम्यस्य कारणमिति स च पुरुषोत्तमः श्रीपति
 र्वोध्यः श्रीयते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति यजः श्रुतः कमलापतये
 नमः रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमोनमः रमाधवाय-
 रामायेत्यथर्वण श्रुतिश्च पूर्वत्र श्री गीर्दंवीलक्ष्मीसुगमा-
 देवीति व्याख्यातारः ननु नेहनानास्ति किञ्चनेत्यादि शब्-
 णान्न ब्रह्मणिकश्चिन्नक्ष्मणादिरूपोविशेषः शक्यामन्तुं किन्त्व-
 ब्रह्मीकृतस्यायं विशुद्धसत्त्वमूर्त्तिकं तत्तादृश्यैवलक्ष्मणा गिरा
 च युज्येतेति चेद्भ्रान्तमेतत् बह्वुपपत्तेव स्वरूपाभिन्नापरास्या
 शक्तिर्ब्रह्मणस्ति परास्येत्यादि श्रुतैः सैव तस्य लक्ष्मीर्गीर्देवी
 चेतिस्वीकार्यं । प्रोच्यते परमेशो यो यः शुद्धोऽप्युपचारतः ।
 प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनामिति श्रीवैष्ण-
 वात् अपरन्त्व चरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिणी । श्रीः परा-
 प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रयेतिस्कान्दाच्च ।

सरस्वतीं नमस्यामि चेतनां हृदि संस्थिताम् ।

केशवस्य प्रियां देवीं शुक्लां क्षेमप्रदां नित्यामिति ॥

स्कान्देगीः स्तोत्राच्च ।

इत्यञ्च पूर्वपक्षो निरस्तः । ननु नेहनानास्ति किञ्चनेति
 निर्विशेषत्वमुक्तं मैवं इह यदास्ति तद्वाना न किन्तु स्वरू-
 पानुधन्येति, तत्रैव विशेषप्रत्ययात् श्रीयते लक्ष्मी-
 नेत्यादिः प्राप्ताण्यञ्च लक्ष्म्या एव रूपान्तरं गीर्देवीति
 मन्त्रस्य सत्या रात्रिः प्रभा भूतिर्मेधा श्रद्धा सरस्वतीति

श्रीवैष्णवे तस्या विशेषणात् । किञ्च ह्लादिनी सन्धिनी
संवित्त्व्येका सर्वसंश्रये । ह्लादतापकरीमिश्रा त्वयि नो
गुणवर्जित इति । तत्रैव विवृत् परा कीर्त्तयते तत् संवित्
प्रधानावृत्तिर्गोर्देवी । ह्लादप्रधाना तु लक्ष्मीः अनयोः पूर्वा
मुत्तरानुगुणैर्वीध्या संविदः सुखानुधावन प्रसिद्धेः लक्ष्म्या-
भगवद्भेदादेव तद्वत्तस्याव्यामिश्र तत्रैव स्मर्यते नित्यैव-
साजगन्माताविष्णोः श्रीरनपायिनी । यथामर्वगतो विष्णु-
स्तथैवैवं द्विजोत्तमेति ॥ ततोभेदे तु व्यामिश्रियमपमि-
हान्ता घटेत इत्यद्यास्या जीवकोटित्वं निरस्तं पा लक्ष्मी
ह्रीरिवदनन्तगुणा तत्रैवीक्ता न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान्
जिह्वापि विधसः । प्रसीद् देवि पद्माक्षि मा स्वांस्त्याक्षीः
कदाचनेति । ते च गुणा मुक्तिदाहृद्वरिवशीकारित्वा-
दयः कतिचित्तत्रैव पठिताः ।

आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ।

कात्वन्या त्वामृते देवि सर्ववृत्तमयं वपुः ॥

अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचित्त्यं गदामृतः ।

त्वया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् ॥

विनष्टप्रायमभवत् त्वयेदानीं समेधितम् ।

दाराः पुत्रास्तथागार सुहृद्वान्यधनादिकम् ॥

भवत्येतावन्मात्रं नित्यं त्वदीक्षणान् नृणाम् ।

गरीरारोग्यमरिपक्षजयः सुखम् ॥

देवित्वद्दुःखानां पुत्रपाणां न दुर्लभम् ।

मत्वेन सत्यशीचाभ्यां तवाशीलादिभिर्गुणैः ॥

त्यज्यन्ते ते नराः सद्यः सन्त्यक्ता ये त्वयामले ।

त्वयावलोकिताः सद्यः शीलादौ रश्मिर्गुणैः ॥

कुलेश्वर्यैश्च युज्यन्ते परुषानिर्गुणा अपि ।

सद्भाष्यः स गुणो धन्यः स कुलीनः स वर्द्धमानः ॥

स शूरः स च विक्रान्तो गन्तव्यो देवि वीक्षितः ।

सद्यो वैगुण्य मायान्ति शीलाद्याः सकला गुणाः ॥

पराङ्मुखी जगद्भावो यस्य त्वं विष्णुवक्त्रभिः ॥

इत्यादिना हरिबद्धरूपेयं सर्वत्र तद्वानुरूपेण तम
नयामीति च तदेवोक्तं देवत्वे देवदेहेयं मानपत्वे च
मानपी । विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तन् मिति ॥
तेषु सर्वेषु लक्ष्मीरूपेषु राधायाः स्वयं लक्ष्मीत्वं सन्तव्यं ।
सर्वेषु भगवदरूपेषु कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्ववत् । परुष-
वोभिन्वामशर्वापनिर्वाद् गोकुलाख्ये माधुरज्जलने इत्यप-
कृष्य दे पार्वे चन्द्रावली राधिकाचेत्युक्ता यस्या अंशे
लक्ष्मीर्द्गादिका शक्तिरित्यभिधानात् । निरस्तमाभ्या
तिगयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः । इति
लागवने प्रोशकोक्तं । ब्रह्महोतमीयं च तन्मन्त्रकथनं ।
देवि कृष्णस्यो प्रोक्ता राधिका परदेवता । सर्वलक्ष्मीमयी
संज्ञातिः सद्भाषिणीपरव्युक्तेषा । एतेषां शक्त्याः पुंसः
कृष्णस्य भगवान् जयमिति । अष्टमस्य तयाराभीन् राय
नेन हरिः विज्ञातः च प्रीत्यागवतात् ।

इति श्रीवेदान्तस्यमन्त्रके सर्वेश्वरतत्त्व निर्णयो

द्वितीयः किरणः ।

अथ जीवो निरूप्यते

तद्वक्षणं चाणुचेतन्यमाहुः श्रुतिश्च एषोणुरात्मा चेतसा-
वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेगः ।

बालाग्रगतभागस्य गतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेन्नामेको बहूनां यो विद्-
धाति कामान् । तं पीठस्य ये तु यजन्ति विप्रास्तेषां
शान्तिः शाश्वती नेतरेषामिति श्रवणात् ।

एतेन भ्रान्तं ब्रह्मैवैको जीवस्तदन्ये सर्वे जीवादय-
स्तद्विद्यया कल्पिताः स्वप्नद्वेव रथादय इत्येक जीववादे
निरस्तः । नित्यचेतनतया बहूनां जीवानां श्रुतत्वात् ।
स च जीवो नित्यज्ञानगुणकः अविनाशी वा अरे अय-
मात्मा अनुच्छिन्तिधर्मेति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-
लोपो विद्यत इति च श्रुतेः । अणोरपि तस्य ज्ञानगुणिन
सर्वाङ्गेषु व्याप्तिः । गुणादालोकवदिति सूत्रात् यथा
प्रकाशगन्धकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । जैव जैवी तथा

कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेति भगवद्वाक्याच्च अस्मदर्थं
जीवात्मा बोध्यो विलीनाहङ्कारायां सुषुप्तावहमिति तत्
स्वरूपविमर्शात् । तथा च श्रुतिः । सुखमहमस्माकं न
किञ्चिद्वेदिषमिति । देहादिविलक्षणश्च पङ्क्ताववि-
कारशून्यश्च सः । नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि, देवा
ह्यसुर्वायु जलं हुताशः । मनोऽनुमात्रं धिपणा च सत्
महंकृतिः खं क्षितिरर्थमाम्यमिति । नात्माजजाननम-
रिच्यति नेधनेऽसौ न क्षीयते सवनं विद्वद्भिचारिणां
हि । सर्वत्रगश्चदनपाय्युपलब्धमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन
विकल्पितं सदिति चेकादयात् । परमात्मांगश्च सः । ममै-
वांगो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति भगवद्वाक्यात् ।
कर्त्ता भोक्ता च सः विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि
चेति सोऽश्रुतं सर्वान् कामानिति च श्रवणात् । यन्
प्रकृतिः कर्त्री, भोक्ता तु जीव इत्याहुस्तन्मन्दं कर्तृत्वभा-
वतृत्वयो र्बिनिष्ठत्वात् यदाह वनपर्वणि सोमकं यमः
नान्यः कर्तुः फलं राजन्नपभुंक्ते कटाचर्नति ।

ननु कर्तृत्वं दुःखासम्बन्धात् न तत्र श्रुतिस्ता-
त्पर्यमिति चेन्नेवमेतत् । तथा सति दर्शादिष्वप्य तात्प-
र्यापत्तौ : लीलाच्छासादिरकरण एव तत्सम्बन्धव्रीक्षणाच्च न
च निष्क्रियत्वश्रुत्याकर्तृत्वं जीवस्य बाध्यते । अस्मिभाति
विदिशात्वर्थानामात्मनि सत्त्वेन निष्क्रियत्वमिदं
धात्वर्थानि क्रियेत्याहुः न च निर्विकारत्वश्रुत्या तस्य

नान्यत् । सत्ताभावानुगुणाययत्वेऽपि द्रव्यान्तरताप-
 नित्यस्य विकारस्य तत्वाप्रसङ्गात् । यथा संयोगाथय-
 त्वेऽपि आकाशे न कोऽपि विकारस्तथा स्थूलक्रिया
 श्रयत्वे स नात्मनीति द्रष्टव्यं सुषुप्तावपि सुखज्ञानमान्नित्व
 रूप कर्तृत्वमस्तीति पारमार्थिकं जीवस्य तत् तच्चे श्वरा-
 यत्तं बोध्यम् । एष एव साधुकस्मै कारयतीत्यादिश्रुतेः ।
 परात्तु तच्छ्रुतेरिति सूत्राच्च । स च जीवो भगवद्दामो
 मन्तव्यः दामभूतो हररेव नान्यस्येव कदाचनेति पा-
 द्यात् । ननु सर्वेषां जीवानां तद्दामत्वे स्वरूपमिडे निर्वि-
 शेषे च सति उपदेगादेर्वैयर्थ्यमिति चेन्न तदभिव्यञ्ज-
 कत्वेन तस्य सार्थक्यात् नहि मथनेन विना दृष्टि सर्पिर-
 रणौ च बहिराविर्भवेत्, स च जीवो गुरुरूपसत्त्या तद्वा-
 मया हरिभक्त्या च पुरुषार्थी भवति ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथादेवे तथा गुरोः । तस्यैते
 कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥

आचार्यवान् पुरुषो वेद् तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
 चेद्य मंपत्स्ये इति । यदाभक्तिज्ञानयोगाद्वेतीति ।

ततस्तुतं पश्यन् निष्कलं ध्यायमान इति च श्रुतेः ॥

तस्मादगुरुं प्रपद्यत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।

गात्रे परं च निष्णातं ब्रह्मण्य, प शमाथयम् ॥

तत्र भागवतान् धर्मान् शिचेदगुर्वीत्मदेवतः ।

अमायवानुवृत्त्यायैनुष्ये दात्मात्मदो हरि रिति ॥ स्मृतेश्च

सा च भक्तिः शास्त्रज्ञानपूर्विकैवानुदेया तस्मै
 श्रीरा विज्ञाय प्रज्ञां कर्त्तुमिच्छाच्छ्रय इति व्यवधानम् । न च
 जीवा मुक्तावपि हरिमुपासन्ते एतन् सामान्यव्याप्तं
 तद्विज्ञाः परमं पदं मदा पश्यन्ति मय इति व्यवधानम् ।
 इत्यत्र तदनर्थाविनान्तद्वयत्वान्नद्रूप गुणविभूतीनां लावण्य
 चन्द्रिकात्वप्रसङ्गः, तदित्यं विभूत्वाणत्वादिति मिथ्यादिहर
 शास्त्रकगम्य नित्यगुणयोगादीन्वर जीवयोर्भेदः सार्थादिक
 मिदं, नन् किमिदमप्युच्यते । इंगादन्यो जीव इति
 त्व वा यदस्मि भगवा देवते तद्योऽहमो सो यो सो
 साऽहंतत्त्वप्रसीति । व्यवहारदगायां यत्त्वस्य सर्वमात्रं
 यामुनन् केन कम्प्यतेति मीक्षदगायाच्च तयारभेद
 व्यवधानम् । भेदस्यत्वत्वादप्राप्ती निन्द्यते, यदेवेह तदस्व
 यदस्व तदन्विद सृष्ट्याः स सृष्ट्युमाप्नोति य इह नानेव प
 श्यति । यदा ह्येष उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भय भवती
 त्यादि अतो नेत्यतुरस्त्र द्वाकृपणी मयुक्तामखाया समान
 प्रज्ञ परिपश्यन्ते, तयारन्यः पिप्यन्तं स्वादित्यनश्वन्त्या
 ऽभिजाकगीति पूर्वव्यासः । यथादक शुद्धगुडसामिकं
 तादृशैव भवति । एवं सन्निधिजानतः आत्मा भवति
 गान्तमनिरञ्जनं परमं साध्यमुपति इति । परम्याच्च तया
 भेद व्यवधानम् । भगवता च मुक्तो भेदः स्पर्धते, इदं ज्ञान
 सदायित्वा सदासावस्य सागता । अगोपि नोपजायन्ते प्रपन्ते
 नान्यत्वात् नित्यादी । इत्यत्र ज्ञानं वसतं ब्रह्माप्येति इत्यादी

यद्यपि तद्वत्त्वमेव गच्छति सादृश्या-
द्य उक्तं तत्र तन्मात्रात् तत्राप्ययं विरुद्धः स्यात् ।
यदेवेत्यादौ वापि भविषु सद्ग्राही निश्चये यदाहो
वेदादा तद्वत्त्वमपि प्रतिमिश्रते इति न कापि क्षतिः ।
एवं सति त्वं वा अद्वैतत्वात् तद्वत्त्वमपि प्रतीयते । स
खलु तदायत्तवृत्तिकत्वं तदायत्तत्वाभ्यां सङ्गच्छते । यथा
प्राणसंवादे प्राणायत्तवृत्तिकत्वाद्वागादेः प्राणरूपता प-
श्यते आहोरात्रे न वै वाचा न चक्षूषि न श्रोत्राणि न मना-
मोत्याचक्षते । प्राण इत्येवाचक्षते प्राणोद्येवेतानि स-
र्वाणि भवतीति । यो यदायः सतद्रूपः स्मर्यते वैश्वे
याऽयं तदागतो देव समीपं देवतागणः ।

सत्त्वमेव जगत्-स्त्रष्टायतः सर्वगतो भवानिति ।

श्रीगीतासुच ।

सर्वं भवमाप्नोति ततोऽपि सर्वं इति । यत्त्वस्येत्यत्र तु स-
त्त्वस्य जीवस्य विग्रहेन्द्रियादिकं सर्वं भगवत् संकल्पादेव भव-
तीत्युच्यते । अन्यथा सर्वमित्येतद्व्याकुप्येत् । यत् तु वदन्ति
त्वं वा इत्यादौ जहदजहत्स्वार्थलक्षणा विभुत्वाण-
त्वादीन् गुणान् हित्वा चैतन्यमात्रं लक्षणीयमिति तन्नन्दं
नित्यगुणानां बाह्यान्नेण हानासम्भवात् । सर्वगत्वा-
वाच्यं लक्षणाया अयोगाच्च । तदवाच्यं खलु त्वया ब्रह्मा-
भ्युपगम्यते । ननु यतो वाचो निवर्तन्त अप्राप्य मनसा
सहं त्याद्या श्रुतिरेव ब्रह्मत्वं तथाह । मैव मेतत् कृत्स्ना

वाच्यतायास्तत्राभिधानात् । यदुक्तं श्रीभागवते । कार्त्त-
स्तेऽन नाजोऽप्यभिधातुमीग इति । अन्यथा सर्वे वेदा यत्
पद मामनन्तीति श्रुतिः । वेदैश्च सर्वे रहसेव वेद्य इति स्मृ-
तिश्च व्यक्तयेत् । तत्रैव वाक्ये यत इत्यप्राप्येति च विरुध्येत
यत्त्वविद्यावच्छिन्नमविद्या पतिविम्बितं वा ब्रह्मैव जीवः ।
आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको
ह्यनेकस्यां जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ इत्यादिश्रुतेः ॥ त्वद्विज्ञाने-
नाविद्याविनाशे तु तद्वैतं मिदं घटाद्युपाधिनागे सत्या-
काशाद्यहेतवदिति वदन्ति तदमत् । जडयाऽविद्ययाचे-
तन्यराशेच्छेदायोगात् । नीरूपस्य विभोः प्रतिविम्बायां-
गाच्च । अन्यथा वायुदिगादेस्तदापत्तिः । आकाशस्य ज्योति-
रंगस्य तु तत्तथापत्ययां भ्रम एवेति तत्त्ववेदः श्रुतिस्त्वनु-
वादिनोऽप्याहुः । यत् तु वदन्त्यद्वितीये शुद्धचैतन्ये तदज्ञाना-
ज्जीवेश्वरादिभावाध्यासः । नभःस्वरूपापरिज्ञानात्तत्र
यथा नोलिमाऽध्यम्यते । तज्ज्ञानेन तस्मिन्नध्यस्तस्य तस्य
विनिवृत्ता तु शुद्धतद्विगिष्यत इति तदिदं रभसामि-
धानमेव अविषये तस्मिन्नध्यामा योगात् नभसो ज्ञानवि-
षयत्वात्तत्र नोलिमाध्यामः सन्नवो । न च तद्वत् शुद्धचैतन्यं
ज्ञानविषयो भवतां तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । किञ्च कीदृश
ज्ञानं निवर्त्तकमिष्यते । शुद्धचैतन्यं हतिरूपं वा ।
नायम् । तस्य निवर्त्यतेन निवर्त्यमानानिर्वृत्तिप्रसङ्गात् ।
नापि वृत्तिरूपं तस्य सन्नव इति तापत्तिः सिध्यति ।

यैक्यमध्यस्ता निवर्त्तकता । मत्यस्य हि शुक्त्या-
दिज्ञानस्य रजताद्यध्यस्तानिवर्त्तकता दृष्टा । य-
त्वाहुः फलवत्यज्ञातेऽर्थे शास्त्रतात्पर्यवीक्षणतादृग-
भेदस्तत्तात्पर्यगोचरः । वैफल्यज्ञानत्वाच्च भेदस्त-
द्गोचरो न स्यात् किं त्वनुद्यमान एव सः । अद्भ्यो वा
एष प्रातरुदेति आपः सायं प्रविशतीति वादिति तन्मन्दं ।
पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनास्तत्वमेति ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीगमन्यस्य महिमानमेति बोतगोक्त
इत्यादौ तत्र फलश्रवणात् विरुद्धधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिक-
तया लोके तस्याज्ञातत्वाच्च । तेव धर्मा विभुत्वाणुत्वादयः
शास्त्रकगम्या भवन्ति । अभेदस्त्वफलस्तत्र फलानद्गी-
कारादज्ञातश्च नश्यद्भवदमत्वादेव अभेदबोधिकाः श्रुत-
यन्तु तदायत्तवृत्तिकत्वतद्व्याप्यत्वाभ्यां सहनमिता एव ।
किञ्च भेदो ब्रह्मेतरो ब्रह्मात्मको वा । नाद्यः । अभेदहा-
नात् तदितरस्य मिथ्यात्वेन श्रुतीनामतत्वायेदकत्वापत्तेश्च ।
मत्यता च भेदस्य मिथो विरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतर-
विधिव्याप्तत्वात् न चान्यः ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया नित्य-
सिद्ध्या श्रुतीनां मिध्यसाधनतापत्तेः ।

अपिच नाभेदस्योपदेगः सिध्यति । उपदेष्टुरनि-
णीयात् । तथा तदुपदेष्टा तत्त्वज्ञो न वा । आद्येऽद्वितीय
मात्मानं विजानतस्तस्य नोपदेश्यभेददृष्टिरिति । न
त प्रत्युपदेगः सम्भवेत् । अन्त्येऽप्यज्ञत्वादेव नात्मज्ञा-

नोपदेष्टृत्वम् । अत्राधिगताभेदस्यापि तस्य बाधि-
तानुवर्त्तिरूपमिदं भेददर्शनं मरीचिकावारिवृद्धिवदन्तो-
नापदेशानुपपत्तिरिति चेन्नन्दमेतत् । दृष्टान्तविरो-
धान् तदुद्दिष्टं बाधितानुवर्त्तमानापि यार्याहरणे
प्रवर्त्तयेदेवमभेदज्ञानबाधिताभेद दृष्टिरनुवर्त्तमानापि
मिथ्यार्थविषयत्वनिययान्नापदेशे प्रवर्त्तयेदिति विषयनि-
दग्गनम् ।

यत् शुद्धे चैतन्ये अज्ञानेन कल्पितमिदं विद्यन्तज्ज्ञानेन
बाधितं रज्ज्भुजइवत् । तेनादेतं सिद्धमेवेति वदन्ति
तदपि निरवगानमेव चांदाजमत्वात् । तथाहि केदम-
ज्ञान ब्रह्मणि जाये वा न प्रथमः । स्वप्नाग्रचतस्ये-
तस्मिन्कलागम्यत्वात् तुरीयत्वदानाच्च । न द्वितीयः ।
कल्पनात् पूर्वे जीवभावमिदं । अज्ञाज्ञानं सत्यं न वा-
नायः । अनिवृत्तिपक्षेणात् । नाप्यन्यः । प्रतीतिविरहात्
न च सदसद्विलक्षणत्वादिसिद्धिः तादृशे प्रमाणाभावात् ।
घटादीनां सत्यं स्वरुपादीनामसत्त्वं घटादीनामेव
तेनकालव्यवस्थया सदसत्त्वमिति प्रकारव्यपक्षेणानुभव-
क्रांतोऽन्यत् सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयमज्ञानं लोकेत्
शब्दाः । ततो यत्किञ्चिदेतत् । तस्मात् पराव्यवस्थिमता-
ननुभवता निमित्तं न प्रधानादिव्यवस्थिमता च तेनापादयन्
मिदमिदं जगत्पारमाथिकसत्त्वं । सोऽज्ञानवत् यद्वा सा-
प्रमाणम् । स तपोऽज्ञानं स तपोगम् । इदं सर्वमज्ञानम् ।

अद्विद विदित् कवि र्मनीषी परिभः स्वयभूर्ग्यातथतो
ऽर्थात् व्यदवात् गाथतोव्यः समाभ्यः तदात्मानं स्वयम-
कुर्वतेत्यादि श्रवणात् ।

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलं ।

आविर्भापतिरोभाव जगन्नाश वि कल्पयत् ॥

इति वैष्णवात् ।

ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।

सत्याज्जातानि भूतानि सत्यम्भू तमयं जगदिति ॥

सहाभारताञ्च ।

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यत्रापि यन्नीनविद्वद्वा-
दित्याद्येन तदपि जगत् सत्यं मिदं । भ्रमवादम्
सर्वथाऽनुपपन्नः । सोऽकामयत इत्यादि श्रुतिश्रुत्या-
पात् । किञ्च क कस्यायं भ्रमः शुद्धचेतसि जीवस्येति
चेन्न । तस्याप्रत्यक्षत्वात् श्रुत्यापेक्षायां ज्ञाधिष्ठानमाज्ञात्कार-
स्तत्त्वं । न च शुद्धचेतस्यं स्वस्मिन् जगद्रूपेण पश्यति ।
तस्य नित्यमिदमस्वरूपज्ञानत्वात् । किञ्च सादृश्यावलम्बी
भ्रमोऽनुमीयते स्यात्तुः पुमानित्यादौ । तत्रात्र भ्रमविषया-
जगताऽन्यत् पारमार्थिकं मिदं । अस्ति हि शुक्ति-
रज्ज्वादन्यत् पारमार्थिकं हृदस्यं तदित्यनुपपन्नमहादः ।
तत्रादौ जगदन्यत्तद्वन्नित्यवेतनस्तदामो जीवो भवतीति
मिदम् ।

इति वेदान्तस्यमन्त्रके जीवतत्त्वविरूपणस्तृतीयः किरणः ।

अथ प्रकृतितत्त्वं निर्णयिते ।

सत्त्वादिगुणत्रयाश्रयो द्रव्यं प्रकृतिर्नि त्वाच सा ।

गोरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ॥

सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुवा विभोरित्यादि श्रुतेः ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।

अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया ।

त्रिगुणं कर्मिणां जैत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ।

इति स्मरणाच्च । तत्र प्रकाशादिगुणः सत्त्वं । रागदुःखादि-
हेतू रजः । प्रमादालस्यादिहेतुस्तु तमः । एषां साम्यं
प्रलयः । एकदेहस्य साम्ये कफवातपित्तसाम्ये मृत्युरिव ।
अद्वाद्भिभावेन वैषम्ये तु महदादि सर्गः स्यात् प्रलये
स्वरूपः साम्यरूपः । पण्डितः सर्गे तु विरूपः स इति
सततविक्रियेत्युक्तं प्रकृतेरस्याः प्रथमपरिणामादिनात्मन्य-
नध्यवसायहेतुः । स च त्रिविधः ।

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

तस्मिन् विकारविशेषांश्चह्वारः आत्मनि देहात्
भावहेतुः इति श्रुतिप्रमाणान् । स च सात्त्विको
राजसश्चातामसश्चेति त्रिविधः । क्रमाद्देकारिकतेन

भूतादिगन्धैर्वाभिधीयते । स यमसुहृदां । प्रवर्तक-
तया सहकारीत्याहुः । सात्त्विकादहङ्कारादिन्द्रियाधि-
ष्टात्रो देवता मनश्च । राजसादाद्यंन्द्रियाणि दग्-
तामसात्तु तन्मात्रद्वाराकागादीनि पञ्चेति । एवमेवोक्त-
मेकादशे ।

ततो विकुर्वतो जातो योऽहङ्कारो विमोहनः ।

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेदहं त्रिवृत् ।

तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ।

अर्थस्तन्मात्रिकाज्ज्ञे तामसादिन्द्रियाणि च ।

तैजसादेवता आसन्नेकादश च वैकृतादिति ।

तामसादर्थः पञ्चभूतलक्षणः । तैजसादिन्द्रियाणि
दग् वैकृतादेकादश देवता आसन्मनश्चेत्यर्थः । तृतीये च ।

महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भववद्दीर्घ्यचोदितात् ।

क्रियागतिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत ।

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः ।

मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां महतामपि ।

इति मनसश्चेति चादेवतानां चेति बोध्यं क्रमादिति च ।

अयमत्र निष्कर्षः । द्विविधं सूक्ष्मिन्द्रियं अन्तरिन्द्रियं बहि-
रिन्द्रियं चेति । तच्चान्तरिन्द्रियं मनः सात्त्विकाहङ्कारो-
पादानकं द्रव्यं सङ्कल्पविकल्पहेतुं ह्यप्यदेगवृत्तिः । तदेव
क्वचिदध्यवसायाभिमानचिन्तारूपकार्यं भेदाहुडहङ्कारचि-
न्तमग्रां धत्ते । इदं मनो विषयसंसर्गे बन्धहेतुः । तं

विहायात्म प्रावण्ये तु मोहहेतुश्च भवति ।

भन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥

अगुहं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितमिति श्रुतेः ।

तदित्यं स्मृत्वादिकरणमिन्द्रियं मनः सिद्धं । राजमाहवा-
रापादानकद्रव्यं वहिरिन्द्रियं । तत्र द्विविधं ज्ञानेन्द्रिय-
कर्मेन्द्रियभेदात् । तत्राभ्यं पञ्चविधं श्रोत्रत्वक्चक्षुरभनघ्राण-
भेदात् । तत्र शब्दमात्रग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रम् मनुष्यादीनां
शक्यत्ववच्छिन्नप्रदेशवर्त्तमानं सर्पाणां तु चक्षुर्वर्त्तति । स्पर्श-
मात्रग्राहकमिन्द्रियं त्वक् सर्वशरीरवर्त्ततेः नखकिशादी-
प्राणभावान्नरतस्यात् स्पर्शानुपलब्धिः । रूपमानग्राहक-
मिन्द्रियं रसनं जिह्वायवर्त्तति । गन्धमात्रग्राहकमिन्द्रियं
घ्राणं नासायवर्त्तति । श्रोत्रादीनां पञ्चानामाकाशा-
दीनि पञ्च क्रमेणाप्यायजानि भवन्तीति । भौतिकत्वमपा-
स्यपदार्थैः । एवं मनःपाणवाचां च क्रमात् पृथिव्यग्ने-
जोभिराप्यायनात्तत्तन्मयत्वं । श्रुतिश्च । अन्नमयं हि
सोम्य मनः आपामयः प्राणस्ये जोमयी वागिति । अद्वय-
मपि पञ्चविधं, वाक्पाणिपादपायुषस्यभेदान् । तत्र
वर्णोच्चारणहेतुरिन्द्रियं वाक् एतत् कण्ठादिमूर्तिः । यदुक्तं
अटो ज्ञानानि वर्णानामरः कण्ठः शिरस्त्वया ।

जिह्वाहृत्पदन्तावनामिकीशो च तालुर्चिति वेदभाष्ये ।
श्रोत्रादिपञ्च शब्दात्तत्तदभावे । शिखादिहेतुरिन्द्रियं पाणि-
मनुष्यादीनामवयुर्वादिमूर्तिः । शब्दमात्रादीनां तु नास्ति

यादिवृत्तिः । सत्तात्तुरिन्द्रियं पादः, मन्त्रादीनाम-
 दिवृत्तिः । उरगविहगादीनामुरः पक्षादिवृत्तिः । मला-
 दित्यागतेतुरिन्द्रियं पायुस्तत्तदवयववृत्तिः । आनन्द-
 विशेषहेतुरिन्द्रियमपत्यः स च मेहनादिवृत्तिरिति ।
 सात्विकाहङ्कारादिन्द्रियाधिरात्राद्यन्दादयश्चतुर्दश देवता
 भवन्ति । तेषु चन्द्रचतुर्मुखगङ्गाच्युतैः क्रमात् प्रव-
 र्त्तितानि मनोबुद्धाहङ्कारचित्तानि सङ्ख्याध्यवसायाभि-
 मानचिन्ताः प्रवर्त्तयन्ति । दिग्वाताकैवरुणाग्निभिः
 क्रमात् प्रवर्त्तितानि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानि शब्द-
 स्पर्शरूपरसगन्धान् प्रकाशयन्ति । अग्नीन्द्रोपेन्द्रयमप्रजा-
 पतिभिः, क्रमात् प्रवर्त्तिता वाक्पाणिपादपायूपस्था
 वचनादानविहरणीक्षर्गानन्दाननुभावयन्तीति । ताम-
 साहङ्कारात्, तन्मावाग्यन्तरीकृत्य पञ्चभूतान्युत्पद्यन्ते ।
 तामसाहङ्कारभूतवर्गयोरान्तरालिकः परिणामस्तन्मात्र-
 शब्दवाच्योऽविशेषशब्देन च कथ्यते । यथा दग्धदधोरान्त-
 रालिकः कललपरिणामन्तर्धेव दृश्यः । भूतवर्गेण विशि-
 ष्यशब्देनोक्तः । सूक्ष्मावस्था तन्मात्राणि स्थूलावस्था तु भूता-
 नीति । एतां भूतात्पत्तिप्रक्रियां बहुधा निरूपयन्ति । त-
 स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशादायुरि-
 त्वादित्युत्थं च्छायाभालम्ब्य भूताद्भूतोत्पत्तिरेकः । तदाहुः
 किलदामीदित्यादिसुबालयुति, तस्मादहङ्कारात् पञ्चत-
 न्मात्राणि तैर्भ्यो भूतानिति गोपालयुतिश्च दृष्टा

केचिदेवं वदन्ति । भूतादेरहङ्कारात् पञ्चापि तन्मात्रा-
 ण्युत्पद्यन्ते तेभ्यः क्रमात् पञ्चभूतानीति । तान्ताञ्च
 सृतिं निभान्य परं त्वं वं वर्णयन्ति । भूतादेः शब्दतन्मात्रं
 तस्मादाकाशः आकाशात् शब्दस्पर्शतन्मात्रं तस्मादायुः ।
 वायो रूपतन्मात्रं तस्मात्तेजः । तेजसां रसतन्मात्रं तस्मा-
 दापः, अङ्गो गन्धतन्मात्रं ततः पृथिवीति । एषां पञ्चानां
 लक्षणानि । स्पर्शवत्त्वे सति विशिष्टस्पर्शशब्दाधारत्वमाका-
 शत्वम् । विशिष्टस्पर्शवत्त्वे सति रूपशून्यत्वम् । अनुष्णा-
 शीतस्पर्शवत्त्वे सति गन्धशून्यत्वं वायुत्वम् । उष्णस्पर्श-
 वत्त्वं भास्वरूपवत्त्वं वा तेजस्त्वं । शीतस्पर्शवत्त्वे निर्गन्धत्व-
 मिति विशिष्टरसत्वं वायुः । विशिष्टगन्धवत्त्वं पृथिवीत्वमिति
 भूतानां पञ्चीकृतत्वात् शब्दादीनां सर्वत्रापलम्भा नाम
 नानुपपन्नः । पञ्चीकरणं त्वित्यं बोध्यम् । सवज्जरा हरिः
 पञ्चापि भूतानि सृष्ट्वा तानि प्रत्येकं द्वेधा समं विभज्य
 तयोः पञ्चकयोरकं प्रत्येकं चातुर्विध्येन समं विभज्य तेषां च-
 तूर्णां भागान् स्वस्वस्य लभागत्यागनान्यस्मिन् योजनमिति ।
 यदुक्तं विभज्य द्विधा पञ्चभूतानि देवस्तदर्धानि पञ्चादि-
 भागानि कृत्वा तदन्येषु मय्येषु तं तं नियञ्जन् स पञ्ची-
 कृतिं पश्यतिस्मिन्ति । एभ्यः पञ्चीकृतभ्यां भूतभ्यश्चतुर्देव-
 लोकास्त्रचितान्तराण्यनि मन्तीति । तेषु भूर्भुवः स्वः महर्जन-
 स्पष्टप मत्वाभिधाः सगर्भोक्ताः उपर्युपरि सन्ति । अतलवित-
 लसुतलवरातलतलतातलजहातलपतालाख्याः सग त्ववाधः

मन्त्राणां । तन्मन्त्र एव जरायुजाण्डजवेदोत्पत्तिज्ञानं
 चतुर्विधानि शरीराणि चाण्डवर्तिनां जीवानामप्यवर्तते ।
 तेषु मनुष्यपञ्चादीनि जरायुजानि, पक्षिपञ्चमादीनि
 अण्डजानि, यकामगकादीनि स्निग्धजानि, तरुगुल्मादी
 न्युद्भिज्जानोति । इह दिक् पृथक्द्रव्यं न कल्प्यते । सूर्यपरि
 स्पन्दनादिना आकाशस्यैव प्राच्यादिरूपतामिहेः । दिक्
 सृष्टिस्त्वन्तरिक्षादिसृष्टिवत् सिध्यति । प्राणी न पृथक् तत्त्वं
 अवस्थान्तरापन्नस्य वायोरेव तत्त्वेन मिहेः । स पञ्चविधः
 प्राणापानसमानादानव्यानभेदात् । भूतदादीति पृथिव्य
 त्वानि तत्त्वानि समष्टिस्तीक्ष्णैरुद्देशोपादानेन क्रियमाणानि
 कार्याणि तु व्यष्टिरुच्यते । अपरे तु अष्टौ प्रकृतयः पाण्डुर-
 विकारा इति अत्यनुसारेण भूतादिः शब्दतन्मात्रं तस्मा-
 द्वाकाशः स्पर्शतन्मात्रं चोत्पद्यते, स्पर्शतन्मात्रादायुः रूप
 तन्मात्रं च, रूपतन्मात्रात्तं जां रसतन्मात्रञ्च, रसतन्मा-
 त्रादापो गन्धतन्मात्रञ्च महैवोत्पद्यते । गन्धतन्मात्राद्भूमि-
 रिति वर्णयन्ति । एषाकाशादिषु पञ्चसु शब्दस्पर्शरूपरस-
 गन्धाः पञ्च गुणा यथांतरमेकैकाधिक्यं न व्यज्यन्ते । तत्रा-
 काशं शब्द एका, वायौ शब्दस्पर्शौ द्वौ, तेजसि रूपान्तास्तयः,
 अप्सुरसान्ताश्चत्वारः, पृथिव्यां तु गन्धान्ताः पञ्चेति । इह
 तन्मात्राणां विषयाणां समाननामत्वश्रवणादभेदो न
 यज्यः, पूर्वेषां भूतकारणत्वेन परेषां भूतधर्म्यत्वेन भेदात् ।
 तदित्यं प्रकृतिमहदहद्वारेकादशेन्द्रियतन्मात्रपञ्चकभेदेन

चतुर्विंशतितत्त्वानि वर्णितानि, एषु प्रकृत्यादित्रिक
 भूतपञ्चकञ्च सूक्ष्मदेहस्यापादानं । इन्द्रियाणि तु भूषणा
 पितरन्नानीव तदाक्रम्य तिष्ठन्ति । पञ्चतन्मात्राण्य
 कादगेन्द्रियाणि प्राणश्च सूक्ष्मदेहस्यापादानमिति व्याख्या-
 तारः । गरीरत्वं हि चेतनं प्रति नियमेनाधेयत्वं विधेयत्व
 शेषत्वञ्च । भागायनं चेष्टाश्रयो वा गरीरमित्यादि
 लक्षणन्तु दुष्टं पत्नीगरीरादावतिव्याप्तेः । इह प्रकृत्यादे-
 रूत्पद्यमानं महदादि न द्रव्यान्तरं । न हि सृष्टिपण्डादुत्प-
 द्यमानं घटादिकमर्थान्तरमुपलभ्यते किं त्ववस्थान्तरमेव
 तत्रोत्पद्यते, तावतेव नामसंख्याव्यवहारादिभेदमिदं । ना-
 न्यथा सेनावनराद्यादिव्यवहारः सिध्येत् । तस्मादेकस्मिन्
 द्रव्ये कारणकार्यं द्वं अवस्थं तच्च मिथोभिन्ने द्रव्यत्वभिन्ने
 भवतः । तन्तु पटात्मकं मिथोभिन्नं द्रव्यमिति तात्त्विका
 मन्यन्ते । तत्र अनुपलब्धादुन्मानाद्वैगुण्यापत्तं च । भेदा
 भेदमिति सांख्याः प्राहुः । तच्च न । विरोधात् तस्माद्
 भिन्नमेव कारणात्कार्यमिति ॥

इति श्रीवेदान्तस्यमन्त्रके प्रकृतितत्त्वनिरूपण-

चतुर्थकिरणः ॥ ४ ॥

अथ कालतत्त्वनिरूपणम् ।

त्रैगुण्योशून्यो जडो द्रव्यविशेषः कालः । स हि भूत-
भाविष्यद्वर्त्तमानयुगपच्चिरत्तिप्रादिव्यवहारस्य सर्गप्रलययोर्व-
हेतुः क्षणादिपरादीन्तश्चक्रवत् परिवर्त्तमानो वर्ण्यते ।
तत् सिद्धिस्तु ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः योऽयं काल-
स्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोद्येष्टामाद्येष्टते येन विश्वं निमेषादि-
वत्सरान्तो महीयांस्तन्त्वीशानं क्षेमधामत् प्रपद्ये । कालचक्रं
जगच्चक्रमित्यादि श्रुतिः । स्मृतयश्च नित्योभिभूयैषः स देव-
सौम्ये दमय आसीदित्यादिषु रूपात् प्रागपि तस्य रूपाव-
गमात् । सर्वत्र कार्योपलम्भाच्च यदुक्तं ।

न साऽस्ति प्रत्यया लोके यत्र कालो न भासत इति ॥
सर्वनियामकोऽप्ययं परमात्मनानियम्यो भवति । ज्ञः कालः
काल इति श्रवणात् त्वच्चेष्टात्वस्मरणाच्च । अतस्तस्मिन्त्वाव-
भूतो नास्य प्रभावः । न यत्र कालो जगतां परः प्रभुः,
कुतोऽनुदेवा जगतां य ईशरि इत्यादिस्मृतः ॥

इति श्रीवेदान्तस्यमन्त्रके कालतत्त्वनिरूपणः

पञ्चमः किरणः ॥ ५ ॥

अथ कर्म निरूप्यते ।

तच्च क्रिया रूपं कृति साध्यमपि कृतिमदनादि सिद्धबीजाङ्कुरादि वदनादि सिद्ध कृतं न कर्मा विभागादिति चेन्न अनादित्वादिति । तत् खल्वशुभं शुभ-
 चेति द्विभेदः । वेदेन निषिद्धं नरकाद्यनिवृत्तिसाधनं ब्राह्मण-
 हननाद्यशुभं, तेन विहितं काम्यादितु शुभं । तत्र स्वर्गा-
 दीवृत्तिसाधनं ज्योतिष्टोमादि काम्यं । अकृते प्रत्यक्षाय
 जनकं सम्योपसर्गाग्नि होत्रादि नित्यं । पुत्रजन्माद्यनु-
 बन्धि जातेत्यादि नैमित्तिकं । दूरितक्षयकरं चान्द्राय-
 णादि प्रायश्चित्त मिति शुभं बहुविधं । एषु निषिद्धमिव
 काम्यञ्च सुमुक्तोर्ह्यमेव । मुक्ति प्रतिबन्धि फलत्वात् ।
 नित्यादिकन्तु चित्तशुद्धि करत्वात्तनानुष्ठेयमेव । किञ्च
 ज्ञानोदयात् पूर्वं यत् सञ्चितं तत् शुभमशुभञ्च ज्ञानेन
 विनश्यति । ततः परं क्रियमाणं न तेन विद्वान् विलिप्यते
 तथा तद् व्योषीकातूनमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्व-
 पाप्मानः प्रदूयन्त इति ।

यथा पुष्कर पलाश आर्पणान्नश्न्यत एव मेवात्मविदि-
 पापं कर्म न श्लिष्यन्त इति च छान्दोग्यश्रुतिः । अतः सञ्चित
 क्रियमाणयोः पापयोर्विनाश विद्योपावृत्तौ उभे उभे वैध-
 र्म्ये समान्यस्यतः साध्वसाधुनी इति बृहदारण्यक श्रुतिः ।
 अथ तयोः पाप पुण्ययोस्तौ दर्शितौ उभे सञ्चित क्रियमाणे

साधनसंपूर्णं पुण्यपापं एव विद्वान्तरत्युक्तं नति सच्चि-
तयोर्विनाशः क्रियमाणयोः स्वर्गोप इत्यर्थः । इत्युक्तं ज्ञाने-
नैव विनिवृत्तकर्ममलम्बेनैव हरिपदं प्राप्तालयं सुख-
भाक् तदेव निवसति ततः पुनर्न निदर्शितं । 'ब्रह्मादि-
प्रीतिं परं तमेव विदित्वा अति सुखं भवति नाप्यः पश्चा-
द्विद्यते अनायासोऽश्रुतं सर्वान् कामान् नञ् पुनरावर्तते
इतिश्रवणात्" । तच्च ज्ञानं द्विविधं पराक्षमपराक्षम् ।
पराक्षं गच्छं, अपराक्षं ज्ञादिनी सार समवत सवि द्रुपं,
यच्च भक्तिशब्दं गच्छत्यपदेश्यं दृष्टं विज्ञानं घनाभन्द "घना-
सहिदानन्दं करमं भक्तियोगं स तिष्ठतीति गोपालोप-
निषदि" तत्रपुर्वं परं परया परन्तु साक्षाद्ब्रह्म प्रापकं
वाच्यं । केचित् सङ्गतम प्रसङ्गलब्धेन श्रद्धाभक्तियोगरूपेण
श्रवणकीर्तनादि कर्मण्येव चित्तशक्तिं हरिपदं लभन्ते
इतिदृष्टं "पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां, कथामृतं
श्रवणपटेषु संभृतं । पुनन्ति ते विषयं विद्रुपिताशयं, ब्र-
जन्ति तच्चरणमरोरुहान्तिक" मित्यादिषु । तदिदं तच्च
पञ्चकं विस्तृतं श्रीवैष्णवे जातमेतत् । विष्णोः स्वरूपात् पर-
ताहि तेऽन्ते, रूपं प्रधानं पुरुषस्य विप्रः । तस्यैव तेऽन्ते न
हन्ते वियुक्तं, रूपेण यत्तद्विज्जकालसङ्गं ॥ जनेषु कर्म-
स्तिमितात्मनिश्चये रित्यादिना ॥ तदेव मेतत् पञ्चकं
विष्णुकीर्तनं साधनं सम्प्रतिमान् विमुक्तः श्रीहरिपदमुप-
लब्धं तदेव मत्वेदा दिव्यति इति ।

नित्यं निवसतु हृदये चैतन्यात्मासुरारिनेः ।

निरवद्यो निर्वृतिमान् गजपतिरशुकम्पया यम्य ॥ १ ॥

राधादि-दामीदर-नामविभ्रता,

विप्रेण वेदान्तस्यः स्यमन्त्रकः ।

श्रीराधिकायै विनिवेदितो मया,

तस्याः प्रमोदं सतनोतु सर्वदा ॥ २ ॥

इति श्रीवेदान्तस्यमन्त्रकं कर्मातत्त्वनिरूपणः

पष्टः किरणः ।

सम्पूर्णम् ।